

РОЗДІЛ 1. ГРОЗОВІ ХМАРИ

Ще з вечора знялася страшна буря. Козацькі чайки то підносило аж на гребінь хвилі, а то шпурляло вниз, мов у прірву, щедро заливаючи потоками холодної води. І небо, і море, і вітер наче змовилися проти відчайдухів, об'єднали свої злі сили й спрямували їх проти людей. Де й хто з козаків зараз перебував, який човен уцілів, а який пішов на дно — один Бог відав. І тільки стріли блискавиць, розколюючи небо, на мить освітлювали оскаженіле море. Козаки втратили відлік часу. Вимокли, змерзли, потомилися. Усі сили йшли на те, аби втриматися, вижити в цій катавасії. Кожен молився — хто мовчки, а хто й уголос; шторм бив хвилями, гунав у бубон громом і натужно вищав щоглами.

Федір Конограй, який не вперше потрапляв у морські шторми, раптом відчув, як смерть дихнула йому в лице. Чайку знову кинуло на гребінь хвилі, і шаленим потоком води змило в море Пилипа Гірчицю. Четвертий морський похід став для нього останнім. Він сидів зліва від Федора — і за мить його мов корова язиком злизала. І руки не подаси, і не врятуєш, і не перехрестиш на прощання те місце, яке стало останнім притуловиськом славного козака, бо човна жбурляло в усі боки — чи то ближче до турків, чи до рідної землі, а чи до самого чорта в пекло.

— Тьху-тьху, прости Господи, і подумається таке в страшну хвилину! — Степан Оселедець, який підпирав Конограя праворуч, нажахано хрестився й молився. Пропасниця

била ним, мов свиня хвірткою, і здавалося, що він збожеволіє від страху.

— Чи втримаємося ми, батьку?! — настрашено прокричав хтось, пересилуючи шум бурі, до Якова Бородавки. Отаман не забарився з відповіддю:

— Утримаємося, братчики! Чи ж нам уперше в цій калюжі купатися? Нема коли нам, браття, погібати, бо султан вже й обід для нас пририхтував у Стамбулі! Сором буде не явитися, та й побратими в темницях нас виглядають! Засміють, скажуть, що дощику злякалися!

— Еге-ге, бачу, хтось уже в штани напудив! — зареготав Конограй. — Це ще нас не намочило, це ще ми не приблудили! От я недавно з шинку вертався та й у калабані загруз, ото вже нечистий мене виводив!

— А чи це не тоді було, коли ти й шапку пропив?! — проверещав Йосип Молдаван, і під час шторму не втрачаючи своєї в'їдливості.

— Ні, це тоді було, коли ти у своїх шароварах заплутався й серед ярмарку перед дівчатами ноги задер!

— Га-га-га-! Го-го-го! — козаки вишкірили зуби, бо таки смішно було, коли Йосип, підсокирюючись до дівчат, намагався удати з себе уродзонного шляхтича й засторонився своїх товаришів. Мов на зло, у цей же час на ярмарку вирвався й утік підсвинок, залишивши позаду своїх незугарних господарів. Промчавши вихором поміж людей, він метнувся під ноги Молдавану й штовханув його прямісінько в купу гною, яку той якраз оминав із суто панською бридливістю. Увесь ярмарок тоді за животи хапався, тож і зараз цей спогад викликав регіт, який не могла стримати навіть буря.

Мов у відповідь їм розгніване небо так тріснуло та гупнуло в литаври, що аж вуха заклало. Шторм набирив такого страшного оберту, що Яків не втримався й прокричав:

— Гей, браття мої любі, якщо не допливемо до тих чорнявих туркень, то не згадуйте мене лихим словом, бо це ж я вас підманув у похід!

— А Бог би з тобою говорив, та хіба ж ти нас як корову на налигачі вів? — гукнув хтось йому у відповідь, пересильюючи шум бурі. — Разом вирушили, тож і дорога тепер у всіх одна.

— Браття, а чи не настав час висповідатися, чи немає серед нас грішника, через якого Божа кара всіх переслідує? Ви ж знаєте, що хто на морі не бував, той і Богу не молився! — знову озвався Бородавка за правом старшого та, слідуючи давньому звичаю, суворо питав своїх товаришів. — Якщо Твоя, Господи, воля, то підемо всі у воду спасення за гріхи шукати! Але надіємося на опіку Твою і Пресвятої Божої Матері Покрови!

Ніхто з козаків не відгукнувся. Чи то не розчули, чи гріхи свої згадували. Раптом подав голос запорожець Оселедець:

— Господи, Матір Божа, наша заступнице, і ви всі, товариші мої вірні, чи не за мене всіх нас покарано? Бо грішний я дуже: матір і батька своїх залишив напризволяще, і зневажив, і забув; рідного брата й за брата не мав... А ще колись людей конем потоптав... До церкви рідко ходив, шапки біля неї не знімав...

— Як же ти Святе Письмо читаєш і на добро свого джуру навчаєш? Ти ж гріхів назбирав, як бідний у торбу! — спересердя кинув йому Конограй. — Не дурно тебе так трусило, знав, де собака зарита!

— Грішний я, визнаю свою вину, за це, видно, і Господь усіх нас карає! Доки ще не пізно, киньте мене в море, щоб не постраждало усеньке братство через мої гріхи! — Степанів голос затвердів від прийнятого рішення й невідворотності долі.

— А таки й кинемо, бо заробив на горіхи! — владно прокричав Яків, й одразу ж звернувся до Федора. — Ки-немо, щоб не було невдачі в поході! Федоре, не марнуй часу, бурю треба якось утихомирити!

Конограй зав'язав зблідлому Степану очі хустиною й витягнув гострий ятаган. Козак, наче відчувши це, відсахнувся, але його втримали міцні руки побратимів.

— Простіть мені гріхи мої, вольні та невольні... — прошепотів безкровними вустами.

— Бог простить! — незворушно прокричав йому Фе-дір, замахуючись ятаганом. Мить — і зблиснула зброя, і пролилася козацька кров у Чорне море, несучи в собі щире покаяння, бо хто в таку хвилину збреше?

Усі погляди козаків були звернені до неба — чи прийме воно каяття, а чи й далі буде карати за гріхи? Шторм іще вищав, та його оскаженілість почала помалу стихати.

— Що то за силу має щира молитва та вчасна спо-відь, — задумливо сказав старий козак Гопкало, закру-чуючи за вухо обвислого й мокрого оселедця.

У чайці почувся гомін і смішки, братія почала прихо-дити до тями. Козаки повеселішали, закрутилися, за-вертілися, оглядаючи один одного та чайку, дивуючись, що вціліли й не пішли рибу годувати.

Уже сіріло. По небу ще бігли сиві хмари, мов отари бруд-них овець, та все ж таки благословлялося на світ. Коно-грай, не вмюючи довго журитися, весело засміявся й навіть притупнув ногою.

— Ох і викрутило нами, ох і кидало, як тими вареника-ми в макітрі! А ти чого носа опустив? — стусонув під бік Степана, який ніяк не міг оговтатися. — Ти ж сьогодні як заново родився! Хоч оселедець на голові рости не хоче, та зате й кістлява із собою не бере!

— Смерть вельми вибаглива панянка — подивилася, що на голові й воші немає за що вхопитися, та й плюнула на нього! — козаки знову сміялися з похнюпленого Степана. Оселедцем прозвали його в насмішку — він був лисим, як коліно. Таким він і на Січ прийшов, таким його завжди знали запорожці. А ще сміялися, бо, бажаючи покарати грішника, тільки налякали його, порізавши руку.

— Що ж, браття, посміялися, та й годі. А тобі, Степане, це хай добрим уроком буде. Тієї крові, що пролилася — не жалій. Хай із нею й уся твоя дурість виходить, — похитав головою Яків, і товариство враз посерйознішало, роздивляючись навкруг, чи не знайдуться де інші чайки, чи вдалося їм урятуватися під час шторму. На щастя, вже до обіду всі човни зібралися докупі.

— Не такий чорт страшний, як його малюють, — сміявся Бородавка. — Помочило, полякало та й відпустило. А тепер, як казав мій дід, з Богом, Парасю, доки люди трапляються! Ще трохи — і підсмалимо султанові боки та погуляємо в нього вдома. Я ж із вами, братчики мої дорогенькі, не тільки на море, а й у самісіньке пекло подамся!

Засміялися запорожці:

— Ти у нас, батьку, нівроку: що на руку, що на слово — твердий, як креміль. З тобою насиплемо туркам в халяви жару!

Не встигли козаки й оглянутися, як на горизонті зблиснув гострими списами мечетей Стамбул. Усі притихли: майже в кожного в турецькій неволі пропав хтось із рідні. Кого продали, кого вкрали, багато людей зникло без сліду й знаку. А Семивежний замок? Скільки там гордих козаків заживо в пеклі мучаться без усякої надії вирватися на волю, роками не бачать сонця, гниють у кайданах і пропадають без сповіді святої... Не в одного на очі набігли

щирі козачі сльози, проте не розм'якло від них козаче серце, а тільки запекло праведним вогнем, і руки міцніше стиснули зброю. Усі застигли в напруженні, а згодом, коли вороже місто відкрилося перед ними, нещадним вихором увірвалися на узбережжя, знищуючи все живе на своєму шляху.

Османська Порта здригнулася від страшного зухвальства гяурів. Стамбул задихнувся чадом пожеж, а серце султана Османа II, який саме перебував за містом на полюванні, затопила хвиля ненависті до нечестивців, які осквернили його дім.

Майже все літо козаки гуляли по чорноморському узбережжю Туреччини. Похід був настільки вдалий, що османці тікали, лише забачивши козацькі чайки. У запорожців втрати були незначні, до того ж невільників визволили кілька сот і доставили їх на Запорозьку Січ. Окрилений був гетьман Бородавка: козацька сила — це вам не жарти! Він проголосив козаками всіх, хто тільки бажав ними бути. Що за бурю він зняв, годі було й казати! Сполошився навіть польський король:

— Що то буде? Кляті схизмати таку кашу можуть заварити, що довіку доведеться сьорбати!

З люттю спостерігав за козацьким військом і султанський Диван, плекаючи помсту та пам'ятаючи свою перемогу над коронним військом Ляхистану під Цецорами. Султан лише вичікував слушного моменту, готуючи своїх підданих до вирішальної війни. Покінчити і з козаками, і з Ляхистаном — ось до чого він рвався, як застояний кінь. Та якщо в нього було могутнє та численне військо, то його вороги цим похвалитися не могли.

Польський король Сигізмунд III послав посольства і до Папи, і до урядів європейських правителів. На словах усі його підтримували, зичили перемоги, але на ділі ніхто

й пальцем не кивнув. Польський сейм навіть увів нові податки. У країні витрушувалося все, що могло дати хоч якісь гроші, але зібраного було дуже мало. Король змушений був удатися до посередництва єрусалимського патріарха Теофана, аби той надіслав листа запорожцям із проханням виступити спільно з поляками проти війська султана.

Тож коли у 1621 році перед султанським палацом з'явився бунчук із кінської гриви, сповіщаючи про особисту участь султана Османа II в поході проти ненависних гяурів, то зібралася козацька рада, аби вирішити, як їм далі бути. Колесо життя знову скрипнуло, набираючи шалених обертів та підминаючи людські долі.

РОЗДІЛ 2. ГЕТЬМАН СІРОМ

Прийшовши на Січ, Яків Нерода одразу ж узявся до козацької науки. А була вона ох і нелегка: водити човни, вправно володіти шаблею, знаходити правдивий шлях і в лісі, і в степу, і на морі, оволодівати таємницями військового мистецтва. Але все робив зятято й вправно. Хоч не раз скрипів зубами від болю, проте не здавався.

Незабаром його запримітили: доручення ставали важчими та складнішими, а Яків — дедалі досвідченішим запорожцем. Через пару літ виріс до козацького сотника, бо хоч і мав гарячу голову, але рішення приймав толкові, виважені. Козаків своїх беріг і дарма під кулі не підставляв, тож і вони навзаєм полюбили свого ватажка.

Був цікавим і до науки — маючи вільну хвилину, брав у старшини чи священника книги й, сховавшись десь у затишку, морщив чоло та поринав у загадковий світ. Плекав пошану до вчених людей, і під час походів, щойно випадала дрібка часу, крутився поблизу досвідчених та бувалих козаків.

Мав Яків велику симпатію і до Сагайдачного, який уславив себе багатьма обміркованими та вдалими походами на Крим і Туреччину. Учився в нього мудрої політики, військової тактики. Згодом і сам почав верховодити в морських походах — водив запорожців і на Тягиню, і на Стамбул, і на Варну. Був палкий, мов порох у мушкеті, і водночас обережний, як звір на полюванні.

Проте, хоч і надзвичайно поважав Сагайдачного за його воєнне вміння, так само недолюбував за панську

зверхність, за деколи зайву жорстокість у поводженні з простими козаками. Бо Петро й кров іноді їхню лив, як водицю. Тоді Яків запалювався несамовитим гнівом, присікувався до старшини, гаряче виступав на козацькій раді. А коли Сагайдачний уклав угоду з польським королівським урядом, де одним із пунктів було обмеження морських походів та спалення козацьких чайок, то геть сказився.

Якось, побачивши на Січі урядову комісію та Сагайдачного зі старшиною реєстровців, наблизився до них бігцем:

— Ви що надумали, пане гетьмане?

— Не ремствуй, Якове! Не заважай нашій роботі! — відмахнувся Конашевич-Сагайдачний від Нероди, як від набридливої мухи. — Я терплю твої вибрики, але це до пори! Не будь таким причіпливим, і взагалі — не на твій розум це діло!

— Хіба це правда, пане гетьмане? Справді будете чайки спалювати? — недовіжливо перепитував Яків. На нього з подивом витріщалося велебне панство, косила сердитим оком старшина. Дратувався й Сагайдачний: він і так насилу вгадав час, коли на Січі буде мало люду, а тут цей вискочень.

Нерода ж ніяк не хотів умовкнути:

— Куди ж ділася ваша, пане гетьмане, хвалена дипломатія? Це отака ваша вірна служба славному лицарству, братам рідним? Оце-е? — розчаровано розвів руками. — Оце ви так служите Війську Запорозькому? До-о-бра служба, годі й казати. Ще рік-два такої служби — і від лицарства й сліду не зостанеться. Сьогодні чайки накажуть спалити, а завтра нас?

— Та яке ти маєш право мені, гетьману всього війська, указувати, що робити? Ти спробуй сам домовитися про щось із ясновельможністю, а потім комусь указуй, як його вдіяти! — побагровів від люті Конашевич.

— Та звісно ж, шляхтичу зі шляхтою є про що поговорити! А за бідний люд хто буде думати? Землю хто нашу буде захищати? Жменька реєстровців?

Сагайдачного ніби оса вжалила. Йому теж було жаль нищити чайки, щось таки муляло в грудях — адже не раз виручали човни в морських походах. Це ж і його морська слава, і військова доблесть. Однак ця чвара була намарною. Попріють трохи низові козаки, та й знов натешуть човнів. А тут — урядова комісія, тож хай би вже помовчав. Розпірився цей Нерода, прости Господи, і перед славним лицарством, і перед представниками короля. У Сагайдачного аж кулаки побіліли:

— А ти, Якове, часом на моє місце не зазіхаєш? До влади рвешся? На бунт людей піднімаєш? Але ми ще й королю служимо — чи ти забувся про це?

— Хотів би забути, так ви не дасте! — аж вистрілив словами Нерода, начхавши на шанобливе ставлення до пана гетьмана.

Сагайдачний вхопив за барки Якова, підтягнув до себе й прошипів з усією злістю:

— Геть з дороги, сірома! Геть, а то знищу, розітру на порошок! — а до інших кинув. — А ви не витріщайте баньки, паліть чайки! Чи забули, для чого приїхали?

Розгублені реєстровці стояли ні в сих ні в тих. Проте недарма гетьман обрав для цієї справи певних людей: за мить вони взялися палити смолоскипи та стягувати чайки до купи. Але і Яків був не з боязких. Крутнувшись, вирвався з чіпких рук гетьмана й одним махом зацідив кулаком простісінько в лице Сагайдачному. Той похитнувся і впав у куряву під ногами, аж кевкнуло щось у нього всередині.

Підводячись та витираючи червону юшку з носа, зарепетував гетьман на всеньку Січ:

— Паскуду згною в холодній! Қиями заб'ю! Ти в мене ще кров'ю плюватимешся!

На це Яків скрутив дулю й сунув її Сагайдачному під ніс:
— А цього ви не хочете, пане гетьмане? За козацькі човни я й до пекла піду!

Кинув шапкою об землю, засукав рукава, стиснув кулаки. Сагайдачному все ще було невтямки, як це Нерода посмів перед усім козацтвом його на сміх підняти. Він вибалушив очі:

— Роздушу, як ту жабу!

Побачивши, що гетьману непереливки, реєстровці облишили чайки й побігли бити Нероду. Низові козаки кинулися йому на поміч, а королівська комісія стояла ні жива, ні мертва, гадаючи, чи їм не дістанеться.

Зрештою, усе завершилося на диво мирно: чайки таки було спалено, нахабного Нероду зіслано геть з очей, а комісія з реєстровцями відбула до Києва. За інших обставин Якову це так би не минулося, але оскільки решта низових козаків теж були в лихомому гуморі від рішень Сагайдачного, то йому й цього разу все з рук збулося.

Сіроми тим часом збиралися по закутках: чорну раду час скликати, бачте, як усі наші права попрано? Для чого ми старшину вибирали, коли вона тільки про себе дбає?

Пощо вже Петро Сагайдачний був мастак до ведення переговорів, та і йому очі заслала пелена королівських милостей. А що? Призначить його гетьманом сам король — і не буде він залежати від нищівної критики свавільних сіром. Військо хоча буде й менше, зате з кращою боездатністю, ситніше, заможніше, втішав він сам себе.

Правда, йому геть не подобалося танцювати під королівську дудку — сьогодні тисяча реєстровців, завтра дві, а післязавтра Його Величності припече, то й усі двадцять подавай. Адже все-таки козаки першими кидаються у прірву війни, нехтуючи загрозою, і забезпечують шляхті спокій, як годованим волам. От і зараз, коли султанська

Туреччина, як хижий звір, роззявила свою пащу на Річ Посполиту, козацьке військо кладе в ту пащу свою руку.

Супив Петро брови й на виступи низових козаків, які сильно гнівалися:

— Як же це так? Де це видано, щоб реєстровці наглядали за тим, аби на Січ не довозили припасів ні суходелом, ні по Дніпру? Це що значить: козак козаку ворог?

— А тих, хто не визнає цих умов, карати смертною карою?

— Ми за що в похід на Москву йшли? За вольності свої, за те, щоб віру нашу православну ляхи визнавали! А натомість дулю під носа отримали!

Сагайдачний владно переконував: реєстрове козацтво має закріпитися у своїх правах, зміцнити свої позиції, бо хто велике військо прогодує? Дисципліну тримав жорстку, бо вже й рядові реєстровці почали підтримувати випищиків із реєстру та селян. Дай усім, і реєстровцям, і низовикам, однакові права — і що то буде?

Петро Сагайдачний завжди жив зі шляхтою в згоді, добре з ним і реєстровцям було. От лише простий люд дуже потерпав. Гетьман дивився на все зверху, панським зором. А Яків знав, як тріщать козацькі спини від таких рішень, тому раз за разом встрявав із ним у суперечку:

— Ці ляхи увесь світ би загнали на панщину!

— Думати треба ширше, про майбутнє нашої землі, усього козацтва, — поважно відповідав Конашевич, неквапно попахуючи люлькою.

— Для вас із королем тисяча туди, тисяча сюди — як ніде нічого, а це ж скільки покалічених життів! Тисячі вправних воїнів змушують знову стати кріпаками. Кожному з них доведеться відбутися покарання. І за що? За те, що цих же самих панів відважно захищали у смертельних боях?

А ще доводилося сплачувати чинш — виплату за користування землею; давати поволовшину, бджолянчу, свинячу

й овечу десятини, курей; ремонтувати греблі; працювати на жнивах на користь пана; виконувати безліч обов'язків. Спробував би пан Сагайдачний разом зі старшиною пожити таким проклятим життям! Не сплатиш, не одробиш — заберуть і ті крихти землі, якими володієш. І що з того, що хлопа десь по походах носило: не реєстровець — сплачує податки. А те, що поранений чи скалічений — нікому до цього й діла немає!

До всього й православна церква стала заборонена у власному богослужінні, а панотців, які знають таїнства віри, із храмів повиганяли. Досить того, що народ поневолюють, так ще й церкви віддають на наругу жорстоким іудеям!

Колись давно, за дідів-прадідів, дві віри мирно вживалися: не раз православний священник заміняв на парафії католицького ксьондза, а католицький ксьондз — православного батюшку. Проте король Сигізмунд III прийняв Берестейську унію, і православна релігія опинилася поза законом. Тож обурення козаків зростало: ми за Річ Посполиту голови підставляємо, а вона нас під ноги кидає!

В Україні назрівав бунт. 1619 року пан гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний нібито й виступив разом із повстанцями. В околицях Білої Церкви їх зібралося близько десяти тисяч. Проти них висунулося коронне військо на чолі з гетьманом Жолкевським. Були й призначені королем комісари зі своїми командами. Зустрівшись на річці Узин, вирішили розпочати переговори. Не дослухавшись свавільних козаків, які вимагали домовлятися про все на відкритій раді, козацька старшина на чолі з Сагайдачним вирушила на перемовини сама.

Говорили-балакали, сіли та й заплакали. І пани, і старшина нічого від Жолкевського та польських комісарів не добилися, а умови договору навіть побоюлися оголосити.

Наплели запорожцям мандроників, що козацькі права поширюються на всіх повстанців. Самі ж 7 жовтня 1619 року підписали договір про скорочення козацького реєстру з двадцяти тисяч до трьох та про проживання реєстровців тільки у королівщинах. Усі ж інші козаки — ті, які ціною власного життя захищали рідну землю у кривавих походах на Кримське ханство та Османську імперію, які вертали невільників із полону та нагнали страх на бусурманів, мали повернутися під панську владу. Окрім того, вони ще мали бути покарані, а човни підлягали знищенню!

Отоді-то, коли умови угоди були оголошені, утворилися два ворогуючі козацькі табори. Один — очолюваний старшиною реєстровців та Сагайдачним, підтримуваний польським урядом. І другий табір — свавільних низових козаків із Січі, які обрали собі гетьманом Якова Нероду-Бородавку, найменш знатного й найбільш бунтівливого. Панство гуртувалося біля панства, та бідне поспільство, якому завше доводилося терпіти, теж підняло голову. Їхня кров лилася найчастіше, тож настав час стати пліч-о-пліч і захистити свої зневажені права. Добре реєстровцям: і платню отримують, і від податків звільнені, і поранених у шпиталі полікують. А що ж мали робити ті сімнадцять тисяч відчайдухів, які не боялися ні хмари, ні грому? Схилити низенько голову і підставити свої спини під батоги тих панів, яких самі ж і захищали? Добра ж дяка! Якщо пани-реєстровці мають гетьмана, то чого ж їм не вибрати свого?

Отак і розділилося козацтво надвоє. Козацькі гетьмани, хоч і боролися за одну справу, погляди на цю боротьбу мали надто різні. Такий отаман, як Бородавка, геть не влаштував польський уряд. Коли київський воевода вдався до розпитів про нього, то коронний гетьман Станіслав Жолкевський аж скипів од гніву:

— О, це найбільш непокірний серед козацької старшини! Він нізащо не відмовиться від морських походів на

Туреччину! Ба навіть навпаки: клявся перед усім козацтвом, що не тільки на море з ними готовий піти, але й у самісіньке пекло!

— Ваші слова, пане гетьмане, викликають у мене тривогу! Аби з таким ватажком справа не дійшла до повстання або чергової селянської війни! — тривожився король Речі Посполитої Сигізмунд III.

— А це вже справа честі — не допустити до цього! Та ми ще й не таким роги крутили! Наливайка живцем за-смажили в мідному котлі, і цьому туди ж дорога!